

«La versemblança per sobre de tot».

Una conversa amb Xavier Pàmies

Ramon Farrés

Universitat Autònoma de Barcelona. Facultat de Traducció i d'Interpretació
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain

Data de recepció: 11/4/2001

El 22 de març de 2001 es va fer entrega a la Facultat de Traducció i d'Interpretació de la Universitat Autònoma de Barcelona del primer Premi de Traducció Giovanni Pontiero, en un acte al qual va assistir el Premi Nobel de Literatura José Saramago. En aquesta primera edició es tractava de guanyar la millor traducció del portuguès al català publicada durant els anys 1997-2000,¹ i el veredict del jurat va recaure en la versió d'*O Manual dos Inquisidores*, d'António Lobo Antunes, que amb el títol *El manual dels nquisidors* havia signat Xavier Pàmies. D'aquesta manera aquest traductor barceloní encara jove (va néixer el 1959) però amb una trajectòria molt notable tant per la quantitat com per la qualitat de les obres traduïdes, veia reconegut públicament per primera vegada el seu treball.

Pàmies havia presentat al premi tres traduccions més, entre les quals precisament la penúltima novel·la de Saramago, *L'evangeli segons Jesucrist*, a més d'*El cosí Basílio*, d'Eça de Queirós, i *El senyor Casmurro*, de Machado de Assís: un autèntic pòquer d'asos de la literatura en llengua portuguesa dels darrers dos tombants de segle. La primera pregunta, doncs, semblava obligada: consideres que la traducció guanyadora era realment la millor de totes quatre?

La novel·la de Lobo Antunes sembla des de fora la més difícil, perquè està escrita amb un ritme especial que cal trobar la manera de reproduir en la traducció, i pot ser que això influís en la decisió del jurat. Però en canvi les altres tres traduccions tenen altres dificultats que no tenia aquesta, per exemple la cerca d'un to i un llenguatge adequats en les versions de Machado de Assís i Eça de Queirós, que són dos autors ja molt allunyats en el temps. En *L'evangeli segons Jesucrist*, d'altra banda, calia trobar el to bíblic de l'original, i això em va donar molta feina, perquè vaig haver de mirar molt la Bíblia interconfessional, tant per localitzar-hi versicles que Saramago repeteix com per aconseguir que el to fos realment bíblic i sobretot evangèlic. És cert que el resultat final de la traducció d'*El manual dels*

1. L'any que ve es premiarà la millor traducció del portuguès al castellà publicada durant els últims anys, i així successivament, alternant el català i el castellà com a llengües d'arribada.

inquisidors és bastant rodó, i n'estic satisfet, però també n'estic de *L'evangeli segons Jesucrist*. La novel·la de Machado de Assís ja em queda una mica lluny i em sembla que si la tornés a mirar a fons, com que ha passat el temps i en vas aprenent, hi trobaria coses a esmenar.

Una característica particular de la teva tasca de traductor és que no treballes únicament per encàrrec, sinó que sovint la proposta de traduir determinats autors o determinades obres parteix de tu mateix. És aquest el cas d'alguna de les traduccions que vas presentar al Premi Giovanni Pontiero?

Sí, en part és el cas d'*El cosí Basílio*. Vaig veure que d'Eça de Queirós pràcticament no hi havia res traduït al català i vaig demanar una ajuda a la Institució de les Lletres Catalanes, que em va ser concedida, per traduir aquesta novel·la. Després vaig proposar-ne la publicació a l'editorial Quaderns Crema, per a la qual ja havia treballat anteriorment, i ho van acceptar. Ja abans havia suggerit una altra novel·la del mateix autor, *El crim de mossèn Amaro*, per a una col·lecció que editaven conjuntament l'editorial Destino i la Facultat de Traducció de la Pompeu Fabra, però en entrar Destino a Planeta la col·lecció va desaparèixer i ara la meva traducció ha estat repescada també per Quaderns Crema.

La teva carrera com a traductor s'inicia l'any 1990 amb una obra d'una gran complexitat: *Gran Sertão: riberes*, de Joao Guimaraes Rosa.

Aquest va ser un encàrrec que em va venir de rebot. Em sembla que l'havia de traduir Manuel de Seabra, i com que no podia em van trucar. Va ser entrar molt de cop, amb un text molt difícil, en una llengua que jo coneixia, perquè havia estat sis mesos al Brasil, però de la qual encara no havia traduït res. Segurament ara la faria de manera molt diferent, però ja està feta.

Tot i això, aquesta traducció va tenir molt bones crítiques i fins i tot va ser objecte d'un estudi per part d'un investigador brasiler anomenat Milton Azevedo, especialitzat en l'obra de Guimarães Rosa. Explica'ns una mica quins problemes vas haver de resoldre per traduir *Gran Sertão: riberes*.

L'obra de Guimarães Rosa és complicada de traduir perquè experimenta molt amb el llenguatge i barreja molts registres. L'ambient de la majoria de les seves novel·les i els seus contes és el món rural de l'interior del Brasil, el Sertão. Ell havia estat metge rural i havia recorregut molt aquella regió, i sembla que anava sempre amb la llibreteta a la mà apuntant trets idiomàtics propis de la zona. Llavors això ho reelaborava i construïa molts dels seus diàlegs a partir d'aquesta realitat, però depurant-la, perquè en definitiva introduïa una nova sintaxi, noves expressions... També hi incorporava neologismes i dialectismes, i de segur que se me'n van escapar molts, encara que ho vaig intentar fer al màxim de bé possible i vaig anar sovint al Centro de Estudos Brasileiros de Barcelona per llegir assajos i estudis sobre la prosa de Guimarães Rosa. Quan trobava paraules inventades d'ell, algunes sí que

me les inventava també, per exemple recordo que en una escena d'un tiroteig entre dues bandes rivals de bandolers vaig posar que les bales «colibrejaven», de «colibrí». Però fer-ho molt era potser anar massa enllà i crear una llengua una mica postissa. Llavors vaig tendir a neutralitzar, que és un recurs que acostumo a fer servir, perquè el text no grinyoli massa. És a dir, per mantenir un mínim de versemblança. La versemblança per sobre de tot. La traducció al castellà d'Ángel Crespo, per exemple, penso que s'excedeix, perquè crea una sintaxi molt forçada, fins i tot més del que ho és l'original, pel fet de voler mantenir la mateixa estructura. I moltes vegades no és que Guimarães Rosa creés sintaxi nova, sinó que se servia de llicències orals existents en la parla popular del Brasil, i si jo me n'adonava, el que feia era buscar la col·loquialitat i l'oralitat, però dintre d'una fidelitat als recursos lingüístics del català.

Del que dius em sembla deduir que t'estimes més pecar per defecte que no pas per excés.

És una cosa que ja fa temps que poso en pràctica intuïtivament, però que en aquests darrers temps raono més conscientment: quan dubto entre literalitat o versemblança, la literalitat queda totalment arraconada.

El teu contacte amb el portuguès i la literatura portuguesa va venir d'una estada que vas fer al Brasil, tal com has apuntat, i de fet tu ets un gran viatger² que has estat a molts llocs i sovint en els teus viatges has descobert autors i obres que després has traduït. És el cas de l'escriptor indi de llengua anglesa R.K. Narayan, mort recentment, del qual vas traduir *El llicenciat en lletres*, i també de la famosa novel·la de Karen Blixen *Memòries de l'Àfrica*.

Sí, i encara n'hi ha una altra: *El nen negre*, de Camara Laye, que era un autor de Guinea Conakry que escrivia en francès. De fet, això és un fenomen relativament freqüent. La meua referència en aquest sentit és Richard Burton, l'orientalista, que també va traduir molt. Viatjant et familiaritzes amb altres llengües, entres en contacte amb la cultura que hi ha darrere d'aquestes llengües i, entre altres coses, t'interesses per una sèrie de llibres. En el meu cas, n'hi va haver alguns, aquests que hem dit, que em van agradar molt i em vaig moure una mica perquè es publicuessin. També cal dir que hi ha una part de sort, perquè moltes editorials ja tenen la seva línia fixada i és difícil que hi entris, si no és que tens familiaritat amb l'editor o alguna cosa així. Jo coneixia en Ramon Badia, que treballa a Pagès Editors, de Lleida, i gràcies a ell van sortir publicades aquestes tres obres que jo els vaig proposar.

2. Xavier Pàmies és autor, en col·laboració amb la seva dona, Empar Barcons, d'un llibre que resum les seves experiències com a viatgers, i que es titula *Tres anys pels països del sud. Viatge a un món encara divers* (Lleida: Pagès Editors, 1995).

I m'imagino que traduir obres que tu has descobert i que t'han interessat de manera especial és una experiència molt diferent de traduir per encàrrec.

Més que res els tens molta estima. Són obres que, sense cap influència de fora, t'han arribat a les mans, t'han agradat molt i et faria molta il·lusió traduir-les. Realment cal que t'hagin entusiasmat, t'han d'haver tocat una mica el cor perquè diguis: voldria traduir-la. I si ho pots fer i surten publicades són com fills predilectes. Amb les tres obres que hem esmentat, hi tinc una relació tendra. I sobretot amb *Memòries de l'Àfrica*, que és la que m'ha agradat més traduir i de la qual estic més content que hagi sortit.

I pel que fa a les diverses llengües amb què treballes, hi ha diferències també per a tu personalment entre traduir de l'anglès, del portuguès o del francès?

Del francès només he traduït un parell d'obres i és del que menys puc parlar. El tinc a prop perquè el vaig estudiar com a llengua estrangera al batxillerat i he viatjat per bastants països francòfons. Tinc familiaritat amb un francès actiu oral, però no tant pel que fa a lectures. Tot i així em veig amb cor de traduir-lo. Però si es tracta d'opinar professionalment, sobretot parlaria de l'anglès i el portuguès, i realment hi ha molta diferència, perquè el portuguès és una llengua romànica, igual que el català, i té molts trets de sintaxi o de lèxic que, encara que no siguin molt calcats al català, sí que ho són al castellà, que el tenim tan pròxim, i llavors hi ha més perill de pensar-te que trobes la solució immediata i caure en el calc, és a dir de traduir massa arrapat al text original. En canvi, amb l'anglès, com que moltes vegades has de capgirar l'ordre sintàctic o no en pots reproduir literalment els modismes, d'entrada ja tendeixes més a allunyar-te i mirar amb més perspectiva el conjunt de la frase o del paràgraf, i aleshores veus quina ha de ser la solució versemblant idiomàticament en català. En canvi en portuguès hi ha més la possibilitat de caure en trampes. Essencialment és això.

Quina és la teva experiència personal amb les editorials: fins a quin punt respecten el teu treball com a traductor?

Últimament, a les editorials em tenen ben considerat i em respecten els criteris. Però de fet sóc bastant ortodox.

Però, en canvi, jo sé que tens algunes idees molt particulars sobre la llengua.

A veure, jo penso que el català està molt malament, i així com hi ha una sèrie de processos en l'evolució natural del català, al marge d'interferències —bàsicament del castellà—, als quals la majoria de parlants tendeix, que han estat adaptats per les institucions pertinents, també n'hi ha molts d'altres que no ho han estat i estaria bé que ho fossin, perquè el català ja va prou coix i ja és prou complicada la gramàtica per no introduir-hi certes coses. Un punt en el qual ja m'havia posat fort en una època que vaig treballar de lingüista a Catalunya Ràdio és la qüestió de la

dobra essa en moltes paraules de formació llatina culta, que són les acabades amb «-missió» i «-pressió», que jo sóc partidari que sonin com a essa sonora i que s'escriuin amb una sola essa. El respecte a l'etimologia, arriba fins a un cert punt, però mantenir a ultrança l'essa sorda ha portat —sobretot des que s'ha «normalitzat» el català i han aparegut mitjans de comunicació orals en català, és a dir, des del naixement de TV3, Catalunya Ràdio, etcètera— a implantar des de les ones una manera de pronunciar segons com s'escriu i s'ha traït totalment aquest procés propi del català, que era sonoritzar-les. Això vaig intentar canviar-ho en un llibre, *Timbuktú*, de Paul Auster, però l'editor em va dir que no podia ser i em va fer tirar enrere. Una altra cosa que em mata és el *per a*, que ja podria desaparèixer, tot i que aquí sí que respecto la norma. Només cal sentir els mitjans de comunicació i veure com parlen...

Però el *per a* és viu en algunes zones del territori de parla catalana...

Sí, és cert, però a mi m'agrada molt el sistema anglès, per contra del francès, perquè hi ha molta màniga ampla: una paraula es pot escriure amb guionet, sense guionet, etcètera. Jo penso que hauria de ser així: que es pogués optar, que un escriptor pogués optar... En el cas dels mitjans de comunicació, és clar, potser en un diari com l'*Avui*, que és de difusió a tots els Països Catalans, haurem de mantenir la *a* de *per a*; si és un diari local, com *El 9 Nou*, és perfectament lícit que la redacció, amb un criteri una mica coherent, decideixi suprimir la *a*, perquè no existeix en català central. No ho sé, hi podria haver molts grisos i solucions intermèdies; no s'hauria de ser tan radical: com que som els Països Catalans ha de ser tot igual. Tu agafes un text en valencià i et surt *seua* i et surten conjugacions diferents, i no passa res. Si un lector de València no veu la *a* de *per a*, potser li semblarà estrany al començament, però ho entendreà igual. Són casos comptats, aquells en què hi hauria ambigüïtat de sentit. A banda d'això, i tornant a allò que dèiem del respecte dels editors pels meus criteris, sí que m'han deixat passar bastantes coses d'aquestes, com *manguera* o *acera* o aquest *bastantes* que acabo de dir que poden semblar fins i tot una mica innecessàries, perquè, per exemple, *vorera* ja està molt introduït. Però a mi em sembla bé que es deixin passar, que es pugui optar, que no hi hagi una dictadura des de dalt, o almenys que no sigui tan dura, que no tingui tanta força. Però encara hi ha els crítics clàssics que en una ressenya d'una traducció fan un llistat de les paraules que ells consideren incorrectes que hi han trobat. Això a mi m'ha passat.

Quan et preguntava sobre el respecte de les editorials a les teves decisions, ho deia no tan sols pel tema lingüístic, sinó també per coses relacionades més directament amb la traducció, com, per exemple, el títol. Ho dic perquè sé, posem per cas, que *Memòries de l'Àfrica* s'havia de titular *Fora de l'Àfrica*, d'acord amb el títol original, *Out of Africa*, i que l'editor el va canviar.

La qüestió del títol sí que és una de les coses en què pots no poder-hi intervenir, perquè pot influir en les vendes, el màrqueting i tot això. El cas aquest de *Memòries de l'Àfrica* va ser bastant clar: havia de sortir amb el mateix títol amb què s'havia

traduït la pel·lícula al castellà, perquè s'hi havia d'identificar. I tornant al que deia dels crítics, que de vegades sembla que no sàpiguen sobre què escriure, n'hi va haver un que va fer tot un article discutint sobre el títol original i els de les versions castellana i catalana d'una novel·la que es diu *Larry's Party*, de Carol Shields. *Party* té un sentit una mica més ampli que «festa», perquè pot ser una festa tal com l'entendem aquí o també un sopar, i realment l'últim capítol, que es diu «Larry's Party», és un sopar. Per això jo vaig decidir titular la novel·la *El sopar d'en Larry*, mentre que en castellà la van traduir *El mundo de Larry*. En aquest cas se'm va respectar la proposta, perquè la vaig argumentar davant d'una editora sensible, i en la versió castellana devien decidir també que «fiesta» no anava, però van optar per una altra cosa. Un altre llibre que vaig traduir i ara n'ha sortit una pel·lícula és *All the Pretty Horses*, de Cormac McCarthy, que en castellà em sembla que el van traduir *Todos los bonitos caballos*, que ho trobo una cosa estranyíssima en castellà. Jo vaig triar un títol més poètic, encara que no era tan literal: *Tots aquells cavalls*, on «aquells» dóna un sentiment de distància que pots interpretar de manera melangiosa, com una cosa que ha passat, que s'ha perdut, etcètera. I també m'ho van respectar. Ara, últimament funciona tot de manera tan mercantil que de vegades ni el mateix editor no ha llegit el llibre i no hi ha ningú que tingui un criteri sobre com ha de ser el to de la traducció ni res, i a més van a tota pastilla. Aleshores tot depèn que el corrector no faci una escabexina, que no sigui un corrector a l'antiga i decideixi que certes coses no passen. Però com que tinc dret a repassar les proves ja corregides, puc tornar a intervenir-hi. Llavors alguna vegada he tingut problemes amb els correctors.

Tu vius de la traducció, que ja és una cosa prou difícil, però, a més a més, de la traducció literària exclusivament, que encara ho és més, i per acabar-ho de rematar tradueixes únicament al català. D'entrada sembla que això hagi de ser impossible. Com t'ho fas per aconseguir-ho?

Doncs fent moltes hores. Des de fa uns quants anys es tradueix molt més al català, i jo diria que n'hi ha uns quants com jo. Ara, el que sí que puc dir és que traduir amb aquesta intensitat crema, i a la llarga et pot fer perdre qualitat en el resultat. Jo em penso que no m'hi he trobat encara. En aquest sentit penso que va bé alternar dues llengües, perquè no et satures. També va bé alternar autors, i així canvies d'estil. És com si un actor fa sempre el mateix paper, que acaba sent ell més que el personatge, com en John Wayne, per exemple. Doncs al traductor li pot passar que acabi traduint sempre igual. I qui diu canviar d'autors, canviar d'èpoques. Com que ara fa temps que tradueixo, també puc triar una mica, i el que també va bé és alternar traduccions complicades, però que les fas perquè t'agraden, amb altres de més senzilles. Una altra traducció que també vaig proposar jo i que ha de sortir aviat és el *Relat personal d'un pelegrinatge a Medina i la Meca*, d'en Burton. Amb aquest llibre hi he passat gairebé un any, entre la primera traducció, que vaig fer també amb una ajuda de la Institució de les Lletres Catalanes, i la versió definitiva, que apareixerà aviat a Quaderns Crema. És un text escrit a mitjà segle passat, amb un estil diguem-ne victorià, i això requereix en primer lloc trobar el to. També introdueix molts termes

àrabs, perses, hindús... Com que sé una mica d'àrab, tenia el diccionari àrab-castellà de Julio Cortés al costat. I finalment, per al contingut, vaig recórrer molt a l'enciclopèdia Espasa, perquè recull tota la cultura universal fins als anys 20 i et permet recuperar la informació que es tenia en aquella època, abans del gran progrés tecnològic. En qüestions d'armament, de descripció de poblacions, etcètera, et permet acostar-te molt més a la realitat del moment en què escrivia Burton. A més a més l'Espasa dóna molta informació que no trobes a l'Enciclopèdia Britànica, i no diguem ja a la Catalana. Puntualment també vaig consultar una enciclopèdia de l'Islam.

Sempre et documentes tant, per a les teves traduccions?

Això està en funció del temps que tinc. Penso que t'has de documentar molt més en el cas d'obres antigues, sobretot per trobar un to versemblant i acostar-te a l'esperit de l'original. Quan és una obra d'un autor contemporani, el problema podria ser si està escrita amb un registre dialectal, o si hi ha molt argot, però per poc que sigui un estàndard de la llengua original, l'únic que has de fer és passar-lo al teu estàndard. En el cas de les obres més antigues, intento aproximar-me, ni que sigui amb pinzellades, a l'estàndard de l'època. Fent-ho així hi ha menys perill de males interpretacions, en el cas que una determinada paraula hagués tingut una accepció diferent al segle passat i tu puguis caure a la trampa i en donis l'accepció actual. En el cas d'Eça de Queirós, per exemple, vaig recórrer a Narcís Oller, que és un autor contemporani i amb unes característiques semblants, per trobar el to adequat, més que en l'estil, en determinades marques lèxiques, perquè es respirés l'ambient de l'època. Ara, tot depèn dels terminis i del temps de què disposes. Per exemple, a *La caverna*, de Saramago, hi ha tota una sèrie de termes relacionats amb la terrisseria, perquè el protagonista és un terrisser. En aquest cas no vaig arribar a mirar llibres especialitzats en terrisseria escrits en català, perquè ho vaig solucionar molt amb l'Enciclopèdia Catalana. I, a més, hi havia molta pressa perquè s'havia de publicar al mateix temps que la versió castellana.

I Internet?

L'he fet servir només alguna vegada, puntualment. Per exemple, en un recull de contes titulat *Ocells d'Amèrica*, de Lorrie Moore, sortien moltes referències de la cultura americana actual, des de productes comercials fins a programes de televisió o personatges mediàtics, i per Internet vaig trobar moltes d'aquestes coses. També hi està passant ara amb *The Human Stein* de Philip Roth, on estic trobant el recurs a Internet imprescindible.

Un cas curiós en el teu currículum professional és la traducció de *Franny i Zooey*, de J.D. Salinger, un llibre que ja havia estat traduït anteriorment al català per Jordi Sarsanedas.

La traducció de Sarsanedas pecava de massa literal. Semblava com si a cada paraula anglesa n'hagués de correspondre una de catalana i no hi pogués haver la solució

del conjunt buit. Aleshores tots els *damned* eren «refumut» o «maleït». La vaig tenir al costat, i si en algun lloc m'entrebancava, la mirava, però en vaig fer una versió totalment nova, no una revisió.

A banda de llegir un autor determinat per ambientar-te amb vista a una traducció concreta, com és el cas que has explicat d'Eça de Queirós i Narcís Oller, tens alguna lectura que et serveixi en general de model per a enriquir o envigorir el teu català?

M'agraden molt les descripcions de paisatges de Pla, i fins i tot alguns diàlegs seus de gran vivacitat. Dels autors més actuals, en lleixo pocs, i quan ho faig em solen caure de les mans. Una excepció seria Jesús Moncada, que domina molt la llengua, encara que no el considero un model. Per a mi un gran model és el *Diccionari etimològic* de Joan Coromines, que fins a cert punt és també un text literari, perquè s'esplaia molt en les entrades. Però a banda d'això, et parla de la vida de les paraules, i gràcies a aquesta informació tan exhaustiva saps quan una paraula determinada va desaparèixer en l'ús corrent, o que es fa servir en una zona o en un context determinats, o que té un cert to elevat... T'explica tantes coses que et permet tenir la seguretat que, quan fas servir un terme concret, actues correctament i no incorres en un anacronisme o forces el to, etcètera. És una eina utilíssima. Després també pots trobar un model de llengua en altres traductors. Últimament, miro de llegir obres traduïdes per Joan Sellent, perquè trobo que ho fa molt bé.

Bibliografia (selecció)

- João Guimarães Rosa. *Gran Sertão: riberes*. Barcelona: Edicions 62, 1990.
 Annie Ernaux. *Pura passió*. Barcelona: Llibres de l'Índex, 1992.
 Joaquim Maria Machado de Assís. *L'alienista*. Barcelona: Quaderns Crema, 1996.
 Camara Laye. *El nen negre*. Lleida: Pagès Editors, 1997.
 Kazuo Ishiguro. *Els inconsolables*. Barcelona: Edicions 62, 1997.
 R. K. Narayan. *El llicenciat en lletres*. Lleida: Pagès Editors, 1998.
 Joaquim Maria Machado de Assís. *El senyor Casmurro*. Barcelona: Quaderns Crema, 1998.
 Ian Gibson. *La vergonyosa vida de Salvador Dalí*. Barcelona: Empúries, 1998.
 António Lobo Antunes. *El manual dels inquisidors*. Barcelona: Edicions 62, 1998.
 José Saramago. *Tots els noms*. Barcelona: Edicions 62, 1999.
 Carol Shields. *El sopar d'en Larry*. Barcelona: Edicions 62, 1999.
 J.D. Salinger. *Franny i Zooey*. Barcelona: Edicions 62, 1999.
 Paul Auster. *Timbuktu*. Barcelona: Edicions 62, 1999.
 Cormac McCarthy. *Tots aquells cavalls*. Barcelona: Edicions 62, 1999.
 Karen Blixen. *Memòries de l'Àfrica*. Lleida: Pagès Editors, 1999.
 Lorrie Moore. *Ocells d'Amèrica*. Barcelona: Edicions 62, 2000.
 Eça de Queirós. *El cosí Basílio*. Barcelona: Quaderns Crema, 2000.
 José Saramago. *L'evangeli segons Jesucrist*. Barcelona: Edicions 62, 2000.
 Eça de Queirós. *El crim de mossèn Amaro*. Barcelona: Quaderns Crema, 2001.
 José Saramago. *La caverna*. Barcelona: Edicions 62, 2001.
 Edith Wharton. *Ethan Frome*. Lleida: Pagès Editors, 2001.